ՀԱՍԿԱՔԱՂ. – Փրոֆ. Տօնապետ Կ. Լիւլէճեանի (Բազրատ) գրական վաստակը եւ 1915ի բանտի յուշերը: Ֆրէզնոյ, տպ. «Մշակ»ի, 1955, էջ 691:

Եթէ կարելի ըլլար 1915ին զոհ դացող մէկ միլիոնէն աւելի ամէն մէկ հայու արիւնոտ քայլերուն հետեւիլ եւ գրել անոր կեանքին սեւ էջերը, ծովը թանաք ըլլար՝ պիտի չբաւէր, եւ պիտի չդտնուէր մարդկային հանճար մը՝ այդ ահաւոր ողբերգութիւնը ամփոփելու հազարաւոր հատորներու մէջ: Քանի՞ հազարներ իրենց եղերերգութիւնը գերեզման տարին, ոչ ոք լսեց անոնց պատմութիւնը, ոչ ոք անոնց անլուր խոշտանգումներն ու մահն երգեց, եւ ոչ ծաղիկներ բուսան անապատներու, սարերու եւ ձորերու մէջ՝ անոնց ոսկորները պատանքելու, եւ յաւիտենական լռութիւնն իջաւ՝ ծխաւեր տուներէն մինչեւ օտար հորիզոններ երկարող շիրիմներուն վրայ:

Քիչեր, շատ քիչեր, անսպասելի հրաշքով, ինկան այս կամ այն ափին վրայ փրփրացող հալածանքի հոսանքներէն. հազիւ կրցան կեանք մը փրկել, ոչ հարստութիւն, ոչ առողջութիւն, այլ կըմախքներ, որոնք աւելի զոհ պիտի ըլլային՝ եթէ մեռած ըլլային:

Առոնցմէ մէկն էր Փրոֆ. Տօնապետ Կ. Լիւլէճեան, որուն գրական վաստակը հրապարակ ելաւ իր եղբօր՝ Լեւոն Կ. Լիւլէճեանի խնամքներով, Պ. Թերզեանի մեկենասութեամբ, իբր փունջ մը ծաղիկ՝ անյայտ շիրիմին վրայ:

Լիւլէճեանի գրական վաստակը, տեսակ մը գիւան է, շտեմարան գիտելեաց, ուր պէտք չէ փնտռել արուեստ, բանաստեղծութիւն եւ բարձր գրականութիւն: Ապրուած ահաւոր կեանքի մը անկեղծ եւ անզարդ պատմութիւնն է. շարժանկարի պաստառ մը՝ դէմքերու, դէպքերու, անցքերու եւ արիւնոտ տեսարաններու:

Մինչ լաւագոյն գեղարուեստը չէ՞ անկեղծ եւ պարզ ու սրտաբուխ գրութիւն մը:

Տ. Լիւլէճեանի եղերական պատմութիւնը կը սկսի Խարբերդէն ու կ'երկարի մինչեւ Կարին, ուր ըծախտով պիտի տեսնէր իր կեանքին վերջին արեւը:

Հասկաքաղը գրեթէ 700 էջնոց պատկառելի մատեան մըն է, մաքուր թուղթի վրայ տպագրուած, ամերիկեան ճաշակով, ուր փայլուն եւ հաստ թուղթը, քիչ մը տաշեղի չափ կարծր, կարծես հարըստութեան մը մուրհակն ըլլայ:

Նախ կը խօսի Պ. Թերզեանի՝ տպագրութեան բարերարին աշակերտական եւ յետոյ ամերիկեան հեռատեսիլի մէջ դրաւած նախանձելի դիրքին վրայ, ապա կը ներկայացուի Տ. Լիւլէճեանի պարբերականներու մէջ ցրուած յօդուածներուն վերհրատարակութիւնը, ուր շատ հետաքրքրական էջեր կան Խարբերդի, ուսումնական, պատմական եւ առօրեայ կեանքի մասին: Ողբացեալ Տ. Լիւլէճեան բժիշկ էր եւ աւարտած Ամերիկայի մէջ, հակառակ շլացուցիչ ապագայի մը՝ կը նախընտրէ վերադառնալ իր ծննդավայրը, կեանքն ու տաղանդն իր ազգին նուիրելու: Գեղեցի՜կ զոհողութիւն:

Ընթերցող հասարակութիւնը շատ աւելի յուզումով եւ հետաքրքրութեամբ պիտի կարդայ Լիւլէճեանի բանտի յուշերը. Վրէժը սրտի կսկիծ մըն է, պոռթկում՝ ահաւոր անիրաւութեան դէմ: Տ. Լիւլէճեան 1915ին ապաստանած է Տէր-սիմ. քրտական մթակ շրջանը՝ որ դութ եւ սէր ունեցաւ հայ ազգին ժամանակ: Լիւլէճեան իր արիւնոտ յուշերը կը գրէ. մայրերու ողբեր, հարսերու ճիչեր, կիներու անէծքներ եւ մանուկներու աղեխարշ կանչեր: Հեղինակը աղերսանքով կը խնդրէ.

Ափ մը հող գոնէ սա ջարդուած մարմիններուն. ափ մը հող գոնէ սա ճերմակ ոսկորներուն եւ ափ մը հող գոնէ սա անտէր մեռելներուն: Ափ մը հող, Աստուած իմ, ափ մը հող ցանէ, որ քու աչքերդ աստղերու մէջէն չտեսնեն գոնէ տկար ու անզօր արարածներուդ ողջակէզը.... Ափ մը հող ցանէ, որ հրեշտակներն երկնային՝ չահաբեկին ի տես դեւերու այս ոճիրներուն...:

Սիամանթոյի Ափ մը մոխիր հայրենի տուն անուանի քերթուածին հաւասար ուժգնութիւն եւ սրտագրաւ զօրութիւն ունի:

Լիւլէճեան յաջորդ էջերուն մէջ կը մըտնէ Ցաւի նամբան, եւ մեզ կ'առաջնորդէ արիւնոտ ուղիներ, ուր խոշտանգուած աղջիկներու, հարսերու եւ մայրերու ցաւագին կանչեր կը լսուին. ուր հզօր պայքարը կայ ընդմէջ հայ կնոջ պատուին եւ դէպի սպանդանոց առաջնորդող ոստիկաններու ցած բնազդներուն: Ի՜նչ սահմրակեցուցիչ տեսարաններ, ո՜րքան ողբեր մայրերու եւ հարսերու, ո՜րքան սըրտակեղէք տեսարաններ. թշուառ անմեղներ, որ մահը կը կանչեն եւ մահը դաղ քայլերով կու գայ...

Կ'ուզեն խաղաղ մեռնիլ, բայց պէտք է չարչարանքով եւ խաչելութեամբ ելլել աշխարհէս. եւ Լիւլէճեան սարսափահար այս ահաւոր զողզոթայէն, կը պաղատի. Տարէք, տարէք զիս ասկէ, այս արիւնոտ վայրերէն հեռուն տարէք:

Որքան անմեղներ չարչարուած՝ զէնք կ'ուզեն, եւ խեղճ զոհերը զութ կը հայցեն, ո՞վ կը լսէր իրենց աղեխարշ պաղատանքը. հրամանը վերէն էր. պէտք էր ջնջել հայ ցեղը: Եւ քանի՜ քանի այսպիսի աննկարագրելի տեսարաններ, ո՞վ պիտի չյուզուի երբ կարդայ Հրեշտակ մը դեւերու մէջ, իրական պատմուածքը, ուր գեռատի աղջնակ մը երկու հրեշ ոստիկաններու հետ կը պայքարի՝ իր սըրբութիւնը պահելու եւ հերոսաբար կը մարտիրոսանայ: Էջեր կը գտանան եւ սեւ էջեր իրարու կը յաջորդեն, բայց միշտ տառապանք, սուգ եւ արիւն:

Փրոֆ. Տօնապետ Կ. Լիւլէճեանի վաստակը հարուստ է պատմական եւ ժամանակակից տեղեկութիւններով: Նա մանրամասն կը նկարագրէ գաւառի հայութեան վիճակը, Թրքական բանակին մէջ անոր անվերապահ ծառայութիւնը՝ իբր հպատակ այդ երկրին: Կը խօսի քրտական ապստամբութիւններու վրայ, եւ 398 էջով կը մտնէ պատերազմի յայտարարութեան օրերուն մէջ:

Հոն շատ հում նիւթեր կան՝ ապագայ պատմութեան համար. հոն գծուած է մեր ազգային կեանքը, սեւ օրերը, պատերազմին բերած իր անձնուէր նպաստը, կը խօսի զերման զինուորականներու ցուրտ վերաբերմունքին վրայ՝ հայ խլեակներ ազատելու սպանդանոցէն:

Լիւլէճեանի վաստակը անտարակոյս հարուստ է մօտաւոր անցեալի հում նիւթերով. ականատես վկայ մը որ բաւական զարգացուն ոճով կը պատմէ իր տեսածները եւ ականջալուր տեղեկութիւնները: Ըլլալով զարգացած մէկը եւ բժիշկ, իր պատմածները կշռուած են եւ ոչ երեւակայութեան ծնունդ: Նա իրապաշտ է եւ չէ տարուած ժամանակի յորդացող զգացումներու հոսանքէն:

Ընթերցողը հետեւելով իր քայլերուն, իր ողիսական փախուստին՝ Խարբերդէն Տէրսիմ, եւ անկից Կարին, պիտի տեսնէ թէ ի՞նչպէս այդ առողջութեամբ քայքայուած փրոֆ. բժիշկը դարձեալ եռանդով կը լծուի, ռուսական բանակին թիկունքը, հիւանդներ խնամելու, վտարանդի հայ խլեակներ հաւաքելու, որբերու եւ այրիներու բոյն մը տալու եւ քիչ մը ժպիտ՝ թաբշամած շրթներուն: Մինչեւ կեանքին վերջին վայրկեանները անձնուիրաբար գործեց, աշխատեցաւ՝ յարուցանելու իր ցեղին ապագայ յոյսերթիւն տալու իր ցեղին ապագայ յոյսերուն, ինչպէս անձնուէր մարտիկ մը ռազմաճակատին վրայ. եւ երբ 1917ին վերջին արեւն անցաւ իր ոսկեղէն հորիզոնին վրայէն, նա իր պարտքը կատարած էր եւ իրաւունք ունէր զոհ սրտով աչքերը փակելու:

Եթէ Փրոֆ. Տօնապետ Կ. Լիւլէճեանի շիրիմը անյայտ մնաց եւ սիրելիներ չկրցան արցունք ու ծաղիկ դնել անոր վրայ, Լեւոն Լիւլէճեան, այս հատորն հրատարակելով, այդ վաստակաւոր եւ տառապած բժիշկի շիրմին վրայ լաւագոյն փունջ մը կը դնէ, որ յաւիտեան պիտի չթառամի:

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ